

9. Brownlie Ian. The Rule of Law in International Affairs: International Law at the Fiftieth Anniversary of the United Nations – Oxford: Martinus Nijhoff Publishers, 1998. – 242 pp.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Культенко Олександр Володимирович – кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри правознавства КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: дослідження галузей міжнародного права, юридичної психології та законодавчої діяльності.

УДК 930.1(477) Т 51

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ В. ДОМАНИЦЬКОГО

Наталія ТОКАР (Кіровоград)

У статті висвітлюються громадсько-політичні позиції В. Доманицького та його участь у провідних періодичних виданнях України кінця XIX – початку XX ст.

Ключові слова: громадсько-політичні погляди, В. Доманицький, періодичні видання.

В статье рассматривается общественно-политическая позиция В. Доманицького и его работа в передовых периодических изданиях Украины.

Ключевые слова: общественно-политическая позиция, В. Доманицький, периодические издания.

In this article is analyzed the work of V. Domanuzkiy in the periodicals at the end of XIX – the beginning of XX centuries and his social positions and political preferences.

Keywords: social positions and political preferences, V. Domanuzkiy, periodicals.

Межа XIX – XX ст. ознаменувалася значним піднесенням громадського руху в Україні, велику роль у якому відіграла інтелігенція. Серед провідних громадських діячів цього періоду помітне місце належить Василю Миколайовичу Доманицькому (1877 – 1910) – історику, етнографу, літературознавцю, журналісту, редактору.

Історіографія досліджуваної проблеми подана як працями науковців кінця XIX – початку XX ст. (С. Єфремов [1], О. Лотоцький та Є. Білоусенко [2]), так і дослідників радянської (П. Мохор, П. Пожарський, М. Мандрика [3]) й пострадянської доби (І. Фареній, Ф. Ленченко та Е. Палій, А. Болаболъченко [4]). Однак, аналізуючи громадську діяльність В. Доманицького, більшість дослідників основну увагу приділили характеристиці його практичного доробку у сфері української кооперації. У цій статті висвітлено інші аспекти громадської діяльності науковця, а саме – його участь у провідних періодичних виданнях України, роботу у видавництві “Вік”, а також зроблена спроба визначити політичні позиції громадського діяча.

Громадська діяльність В. Доманицького почалася рано. Ще гімназистом та студентом у Києві він брав діяльну участь в українському гуртку разом із Д. В. Антоновичем, П. І. Холодним, К. А. Мацієвичем, І. М. Руденком та іншими студентами. Ще тоді почали яскраво виявлятися дві характерні риси вдачі В. Доманицького – глибокий інтерес до науки й разом з тим потужна громадська активність. Близький друг молодого вченого О. Лотоцький згадував з цього приводу: “...Громадська рухливість його просто дивувала. Університет одвідував він з паками книжок під пахвою і в антрактах між викладами розсовував ті книжки чи членам свого гуртка, чи стороннім людям, – бо завжди він когось загітовував до української справи...” [2, с. 4].

Активна громадська позиція В. Доманицького виразно виявилася під час його роботи в редакції журналу “Киевская старина”. Значний вплив на формування громадсько-політичних позицій В. Доманицького справили погляди редактора “Киевской старины” і старшого товариша В. Науменка. Характерною особливістю публікацій “Киевской старины” в період редакторства В. Науменка була їхня українофільська спрямованість. Через упереджене ставлення царського уряду до будь-яких видань націоналістичного спрямування випуск українознавчого часопису був нелегкою справою. Знаючи, що особливих першкод з боку цензури зазнавали матеріали, пов’язані з іменами прогресивних громадсько-політичних діячів України – М. Драгоманова, Хв. Вовка, І. Франка – В. Доманицький завзято популяризував їхні праці у своїх рецензіях [5].

У кінці 1890-х рр. “Киевская старина” стала своєрідним центром шевченкознавства в Наддніпрянській Україні, популяризуючи на своїх сторінках твори Кобзаря й друкуючи джерела до його біографії. Саме на сторінках журналу вперше було надруковано фундаментальне дослідження В. Доманицького “Критичний розслід над текстом “Кобзаря”, а також численну кількість наукових статей і заміток, присвячених видатному українському поетові [6]. Долучення молодого дослідника до популяризації творів Т. Шевченка засвідчило його справжній патріотизм і сприяло поширенню української національної ідеї серед широких верств українського суспільства.

Усвідомлюючи нагальні громадські потреби українського народу й глибоко ними переймаючись, з 1899 р. В. Доманицький, перебуваючи на посаді секретаря редакції, заснував і поступово розширив у “Киевской старине” відділ “текущих известий и заметок”, у якому містилися всі новини українського життя. Відкриття цього відділу коштувало йому дуже дорого – не лише через те, що воно вимагало багато часу й праці, а й через погляди керівників редакції, які часто відмовлялися публікувати інформацію, що виходила за межі археологічних, історичних та етнографічних новин. О. Лотоцький з цього приводу писав: “Живий жаль було дивитись на убиту постать Василя Миколайовича, коли він, бувало, прийде з того редакційного аутодафе і розгорне свій рукопис, немилосердно пошкальований рукою своїх власних цензорів. Але такі невдачі не могли спинити хоч і надзвичайно м’яку та делікатну, але непохитну натуру В. М.” [2, с. 6]. І своєю твердістю і наполегливістю йому врешті-решт удалося схилити на свій бік провідників “Киевской старины”, і відділ української хроніки поступово посів важливе місце в журналі, сіючи зерна української національної свідомості.

Під контролем цензури перебували не тільки матеріали часопису, але й зв'язки редакції із закордонними виданнями й товариствами. Окремим циркуляром заборонялася передплата, розповсюдження і реклама галицьких часописів [7, с. 68]. В. Доманицький, незважаючи на заборони, не лише продовжував знайомити читачів “Киевской старины” із західноукраїнськими виданнями та роботою наукових товариств і спілок Галичини, а й брав активну участь у їхній діяльності.

Так, В. Доманицький тісно співпрацював з редакцією однієї з провідних наукових установ цього періоду – заснованим у Львові М. Грушевським Науковим товариством ім. Т. Шевченка. Саме на сторінках друкованого органу товариства – Записках НТШ – публікувалися україномовні дослідження В. Доманицького з історії, етнографії, літературознавства та інших галузей української науки [8]. Крім того, для ознайомлення читачів східноукраїнського регіону з науковими доробками дослідників західної України В. Доманицький писав рецензії на чергові збірники ЗНТШ, які регулярно публікувалися на сторінках “Киевской старины” [9]. Така робота дослідника, безперечно, сприяла поживленню взаємозв'язків між науковими громадами західного і східного регіонів України.

Принагідно відзначимо, що після революції 1905 р. у сфері української видавничої справи та книгодрукування сталися істотні позитивні зміни. Внаслідок царського маніфесту від 17 жовтня 1905 р. та наступних указів від 24 листопада 1905 р. та 26 квітня 1906 р. українській народ нарівні з іншими недержавними націями Росії отримав право на свою пресу. Вже в жовтні 1906 р. на теренах Російської імперії діяло 15 українських видавництв і виходило близько 20 українських видань [10, с. 85]. Статті й дослідження В. Доманицького регулярно з'являлися майже у всіх українських періодичних виданнях – “Україні”, “Літературно-науковому віснику”, “Новій громаді” тощо.

Великий вплив на формування громадсько-політичних позицій В. Доманицького справив визначний діяч українського соціал-національного руху Є. Чикаленко. Підтримуючи й поділяючи його погляди, В. Доманицький брав активну участь у видавництві його газет “Громадська думка” та “Рада”.

Загалом самовіддана праця В. Доманицького в провідних українських періодичних виданнях кінця XIX – початку XX ст. сприяла формуванню в молодого вченого системи прогресивних політичних поглядів і свідчила про його глибоку переконаність у необхідності політичних змін.

Щире бажання реформувати життя країни виявилось під час опосередкованої участі В. Доманицького в роботі Першої і Другої Державних дум Російської імперії. Незважаючи на те, що він не був обраним членом Державної думи, В. Доманицький разом з М. Грушевським, П. Чижевським та І. Шрагом розгорнув активні дії, спрямовані на консолідацію українських депутатів. Для цього була створена українська думська фракція під назвою Українська парламентська громада, яка започаткувала свій часопис “Український вісник”, до роботи в якому одразу запросили В. Доманицького. Він переїхав до Петербурга й саме завдяки його зусиллям загальноросійська спільнота знайомилася з українськими національними вимогами.

Але найбільш яскраво громадський темперамент В. Доманицького виявився під час його роботи в друкованому органі української парламентської фракції у Другій Державній думі, якій мав назву “Рідна справа – Думські вісті”. Керівники

фракції на чолі з М. Рубісом запросили В. Доманицького на місце редактора, і він виконав цей обов'язок блискуче: “Рідна справа” була справжнім голосом української думської фракції, здобула собі популярність в Україні й великий вплив на маси. Гострі політичні статті, вдало підібрані та професійно опрацьовані редактором, сприяли формуванню політичної культури українського народу, викликали інтерес до політичної долі своєї країни не лише в освіченої інтелігенції, а й у широкого загалу.

Незважаючи на таку активну участь у політичному житті України, погляди В. Доманицького в цій сфері окреслити з точністю досить важко. Відомо, що він брав участь у київських гуртках молоді, які відігравали важливу роль у політичній боротьбі. Представники влади вважали В. Доманицького соціал-демократом або членом “Украинской национально-демократической партии, члены которой в общезнании именуют себя украинофилами” [11, арк. 119]. А у зв'язку з тим, що під час обшуку членів “Української спілки” (революційної організації, яку начебто заснував у Колодистому В. Доманицький) вилучили друковану продукцію партії соціал-революціонерів, у довідці зі справи Київського охоронного відділення зазначалося, що саме В. Доманицький був головним поширювачем серед селян Колодистого антиурядових ідей [11, арк. 121]. Крім того, відомо, що В. Доманицький разом з Б. Грінченком, С. Єфремовим та іншими громадськими діячами розробив програму Української радикальної партії [1, с. 59], яка напередодні революції 1905 – 1907 рр. презентувала український ліберально-демократичний рух. Безперечно, що, спілкуючись з провідними українськими політичними діячами І. Шрагом, М. Левицьким, Є. Чикаленком, Д. Чижевським, П. Стебницьким та іншими, В. Доманицький не міг залишатись осторонь проблем політичних.

Політичні погляди В. Доманицького були розкриті в його праці “Про сільську кооперацію (Про товариства, потрібні на селі)”. Він виступав за встановлення демократичного ладу, скасування станової соціальної системи; за вільне пересування по країні й вільне місцепроживання; пропагував свободу слова й друку; наголошував на необхідності введення презумпції невинності; наданні українській мові статусу державної; введенні восьмигодинного робочого дня; запровадженні системи соціального захисту й передачі землі селянам, які на ній працюють, а фабрик і заводів – робітникам [12, с. 37 – 38].

Стосовно самої суті політичної влади він зазначав: “Треба, щоб управа і по городах, і по селах була виборна, і вибирали її усі вселюдним і рівним голосуванням, а ті урядовці (чиновники), котрих буде ще держава настановляти, або призначені будуть вибраними радами, – щоб усі були під наглядом тих рад, перед ними відповідали й могли бути під суд ними дані, коли що не по правді вчинили” [12, с. 38].

Щодо державного статусу України, то В. Доманицький ідеальним варіантом уважав автономію в складі Росії, яка б “мала осібно народну раду, вибрану вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням, і та рада давала закони для українських земель, всякі справи рішала для своїх країв, наглядала за порядком та управою і грошима та податками розпоряджалася. Для тих же справ, які належать до цілої держави, щоб була Державна Дума, і до неї вибирати послів так само, як і в народну раду України...” [12, с. 38].

Таким чином, можна стверджувати, що В. Доманицький симпатизував національно-соціалістичному руху й підтримував ліберально-демократичні ідеї. Однак, конкретних відомостей про належність громадського діяча до певної політичної партії автором не виявлено. Ймовірніше, політичний момент у нього, як і в багатьох науковців і просвітителів, був на другому плані.

Головну проблему українського народу В. Доманицький вбачав не в політичній інертності, а в низькому рівні освіти й у глобальній русифікації українського населення. Усвідомлюючи необхідність розповсюдження масової україномовної книжки для послідовної боротьби з русифікацією, В. Доманицький енергійно взявся за справу українського книговидання. Ця ідея набула чітких рис ще під час його навчання в університеті 1897 р., коли серед членів студентського університетського гуртка виникла думка заснувати українське видавництво. З ініціативи В. Доманицького було вирішено, що кожен з членів видавничого гуртка здаватиме по 20 коп. щомісяця на потреби видавництва, а щоб мати й більше грошей і більше людей для роботи, до гуртка запросили декого із семінарської академічної громади та “й з людей “сторонніх” [13, с. 427]. Так було покладено початок відомому в Києві видавництву “Вік”, діяльність якого в контексті українського книговидавничого руху можна розглядати як один з чинників, що сприяв виробленню національних форм книгодрукування, започаткуванню й подальшому розвитку книговидавничих принципів і традицій [14, с. 10].

В. Доманицький, працюючи у “Віку” з перших днів його заснування, поступово сформував навколо себе міцний осередок колективу, до якого входили В. Дурдуківський, С. Єфремов, О. Лотоцький, Ф. Матушевський, А. Ніковський, В. Прокопович та багато інших представників прогресивної української молоді.

У 1890-х рр. українська громадськість збиралася відзначити 100-річчя нової української літератури, яка бере початок від першого видання “Енеїди” І. Котляревського. Тоді ж у “віковців” при найактивнішій участі В. Доманицького виникла думка випустити антологію нової української прози і поезії за сто років їхньої історії. Ця антологія була видана в 1900 – 1902 рр., мала три великі томи й називалася “Вік”. Головна мета укладачів “Віку” полягала не лише в ознайомленні пересічного читача з надбаннями української літератури, а і в тому, щоб ретельним відбором творів показати оригінальність кожного автора.

Фактично, цю роботу виконував саме В. Доманицький. О. Лотоцький з цього приводу зазначав: “Крім тих функцій, що були у його (В. Доманицького – авт.) спільні з іншими організаторами сього видавництва, він спеціально одвоював собі коректуру. Дійсно, серед усіх нас, учасників видавництва, він найбільше був досвідчений в сій справі по своїй попередній роботі в “Київській старовині” і ми йому без бою уступили сі обов’язки, а він виконував їх з якоюсь містичною любов’ю, використовуючи для того кожну вільну хвилину: і ждучи трамвая, і в самому трамваї, і за обідом, і в кожному інтервалі якої будь роботи” [2, с. 9]. Таким чином, можна цілком справедливо стверджувати, що саме В. Доманицький був головним упорядником антології “Вік”.

До першого тому антології, присвяченого українській поезії, увійшли відібрані В. Доманицьким твори Т. Шевченка, І. Морачевського, М. Щоголева, М. Манжури, П. Руданського, О. Забіли, М. Шашкевича, М. Гулака-Артемівського, Є. Гребінки, І. Головацького, Б. Глебова, О. Кониського, Д. Федьковича та багатьох

інших вітчизняних митців. Саме завдяки вдало підібраним редактором творів це видання мало надзвичайний попит – більша його частина розійшлася за передплатою, а вже через півроку в книгарнях та в книжкових крамницях не можна було знайти жодного примірника [15, с. 567].

Перший том антології “Вік” отримав схвальні відгуки сучасників [16]. Але Доманицький не зупинявся на досягнутому і, працюючи над виданням другого й третього томів, намагався ще більше їх удосконалити. Так, редактор вирішив внести до наступного видання деякі супровідні матеріали, які пояснювали б принцип відбору творів, що увійшли до антології. До того ж, В. Доманицький уважав за необхідне виділити в окрему частину твори західноукраїнських письменників, значно збільшивши їхню кількість, оскільки читачі східних і центральних регіонів України були з ними малознайомі.

Отже, завдяки наполегливій праці редактора наступні два томи антології містили, крім творів, біографії та портрети авторів, у тому числі й тих, хто перебував тоді в політичному засланні в Сибіру (зокрема, Павло Грабовський). На сторінках цього видання поряд з творами Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, Лесі Українки містилися оповідання й уривки з повістей М. Шашкевича, Ю. Федьковича, В. Стефаника, І. Франка.

В. Доманицький розумів, що робота видавництва має спрямовуватися не лише на прогресивну національну інтелігенцію, а й на широкі народні маси, рівень освіченості яких був набагато нижчим. Тому з урахуванням специфіки такої різної читацької аудиторії він підтримував принцип серійності випусків видавництва, який став однією з характерних рис українського книговидання кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Головну увагу, на думку В. Доманицького, необхідно було приділити серії “Селянська бібліотека”. Він завжди переймався потребами українського села, тому головну мету “Селянської бібліотеки” вбачав у тому, щоб “допомогти освічуватися тим людям, що їм не пощастило вчитися по великих школах”, і тому “як чоловік попрочитує оці книги, що тут заведено, то тоді легше вже йому буде братися й до трудніших наукових книг” [17, с. 4]. За переконанням В. Доманицького, залучення простого українського народу до українського літературного слова, прищеплення йому любові до знань було головною умовою формування національного світогляду. Тому, формуючи черговий випуск цієї серії, редактор намагався відібрати нескладні, доступні оповідання, казки, вірші (“У тісної баби” О. Кониського, “Без праці” та “Абу-Каземові капці” І. Франка та ін.).

Принципово іншу читацьку адресу мала серія “Українська бібліотека”, яка призначалася для більш підготовленого читача, в основному – для поміркованої інтелігенції. Ураховуючи її інтереси й потреби, В. Доманицький залучав до цієї серії більш складні речі, як-то: “Писання” Б. Грінченка, “Оповідання” М. Грушевського, “Твори” І. Котляревського, “Історія українського письменства” С. Єфремова.

Для високоосвічених і компетентних читачів 1908 року була започаткована ще одна серія видань під назвою “Наші справи”, більшість випусків якої являли собою передруки статей з періодичних видань, переважно з “Ради”, “Літературно-наукового вісника” та “Киевской старины”. У видавництві цієї серії

В. Доманицький безпосередньої участі не брав, оскільки з 1907 р., рятуючись від заслання, перебував за кордоном. Але навіть, будучи далеко від України, він не припиняв працювати у видавництві, неодноразово звертався до С. Єфремова та інших працівників “Віку” з вимогою вислати йому тексти для редагування [2, с. 9].

Отже, підсумовуючи діяльність В. Доманицького у видавництві “Вік”, варто відзначити, що найактивніший період роботи видавництва припадав на 1898 – 1905 рр., коли Василь Миколайович виконував обов’язки головного редактора. За цей період було видано 91 книжку, зокрема “Енеїду” І. Котляревського, “Народні оповідання” Марка Вовчка, “Оповідання” М. Коцюбинського, альманах “На вічну пам’ять Котляревському” та багато інших. Працюючи у “Віку”, В. Доманицький також став одним із фундаторів становлення його власної концепції книговидання, а саме – розподілу книжок на три серії, що уможливило якнайповніше врахувати потреби строкатої читацької аудиторії.

Долучення В. Доманицького до українського книговидання стало виявом його активної громадської позиції й безумовно сприяло піднесенню загальноосвітнього рівня широкого читацького загалу та поширенню провідних демократичних ідей і переконань серед різних верств українського суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Чистому серцем. Пам’яті Василя Доманицького. Біографія, спомини, похорон / Упоряд. С. Єфремов. – К., 1912;
2. Василь Доманицький (3 нагоди 15-ї річниці його смерті). – Подєбради, 1925;
3. Мохор П. Од Баліна до Леніна. – К., 1924; Мандрыка Н. Как шло развитие кредитной кооперации на Украине // Муравейник. – 1916. – № 38 – 39; Пожарський П. Нариси з історії української кооперації. – К., 1919;
4. Болабольченко А. А. Побратими: Сергій Єфремов, Василь Доманицький – нариси життя та творчості. – К., 2003; Доманицький Василь Миколайович / О. Палій (ред.), Ф. Ленченко (упоряд.). – К., 2000; Фареній І. А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні. – Черкаси, 2003; Фареній І. А. Кооперативна діяльність В. Доманицького // Краєзнавство Черкащини. – Черкаси, 2004; Фареній І. А. Українське селянство та національні тенденції у кооперативному русі на початку ХХ ст. // Українській селянин. – Черкаси. – 2003. – Вип. 7. – С. 153 – 157;
5. Доманицький В. Дорошенко Д. Народная украинская литература. Сборник отзывов на народные украинские издания” и ясборник отзывов библиотечной комиссии Киевского Общества Грамотности о книгах для народного чтения “Народная литература. Выпуск второй // КС. – 1904. – Т. 87. – № 12. – Отд. 2. – С. 184 – 186; Доманицький В. Комаров М. Т. Шевченко в литературе и искусстве. Библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Шевченко // КС. – 1904. – Т. 85. – № 5. – Отд. 2. – С. 79 – 90; Доманицький В. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. Т. I. // КС. – 1900. – Т. 68. – № 3. – Отд. 2. – С. 169 – 172; Доманицький В. Slovansky prehled. Rocnik 1, cislo 1 // КС. – 1898. – Т. 63. – № 11. – Отд. 2. – С. 67 – 69;
6. Доманицький В. Некоторые данные для биографии Т. Г. Шевченка // КС. – 1901. – Т. 72. – № 2. – Отд. 2. – С. 65 – 68; Доманицький В. Как читается Шевченко // КС. – 1904. – Т. 86. – № 7-8. – Отд. 2. – С. 18 – 19; Доманицький В. До бібліографії літератури про Т. Шевченка // КС. – 1906. – Т. 94. – № 9. – Отд. 2. – С. 5 – 10;
7. Палієнко М. “Київська старовина” у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – К.: Видавництво “Темпора”, 2005;

8. Доманицький В. Равита-Гавронский Ф. Droga do niewoli. Ustep z dziejow kozacko-polskich zatargow // ЗНТШ. – Т.LXXXII. – 1908. – С.223 – 228; Доманицький В. Признания Н.И.Костомарова в III Отделении (По неизданным данным) // ЗНТШ. – Т.LXXXV. – 1908. – С.225 – 229; Доманицький В. Піонер української етнографії (Зоріан Доленга-Ходаківський) // ЗНТШ. – 1905. – Т.LXV. – С.1-43; Доманицький В. Невідомі вірші еромонаха Климентія: З початку XVIII ст. // ЗНТШ. – Львів, 1908. – Т.LXXXI. – С.51-126; Доманицький В. Авторство Марка Вовчка // ЗНТШ. – Львів, 1908. – Кн.1. – С.111-171;
9. Доманицький В. Записки наукового Товариства имени Шевченка // КС. – 1900. – Т.71. – № 10. – Отд.2. – С.34 – 43; № 11. – Отд.2. – С.83 – 87; № 12. – Отд.2. – С.165 – 171; Т.72. – № 2. – Отд.2. – С.92 – 97; Т.74. – № 7-8. – Отд.2. – С.54 – 57; КС. – 1902. – Т.78. – № 9. – Отд.2. – С.156 – 159; КС. – 1903. – Т.80. – № 3. – Отд.2. – С.179 – 185; Т.82. – № 9. – Отд.2. – С.134 – 139; КС. – 1904. – Т.84. – № 3. – Отд.2. – С.135 – 141;
10. Грицак Я. Нарис історії України. Формування української модерної нації XIX – XX ст. Друге видання. – К., 2002;
11. ЦДІАК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25;
12. Доманицький В. Про сільську кооперацію (Про товариства, потрібні на селі). – К, 1906;
13. Доманицький В. Пам'яті незабутнього учителя // Син України. Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. Т.1. – К.: Заповіт, 1997;
14. Хоню В. Організаційно-методичні засади роботи українських видавництв кінця XIX – початку XX ст. (На прикладі київського видавництва “Вік”). – К., 2000;
15. Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995;
16. Науменко В. Вик (1798 – 1898) // Киевская старина. – 1901. – Т.72. – № 1. – Отд.2. – С.40 – 46;
17. Каталог книжок для народного читання. 3-є вид. – К.: Вик, 1910.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Токар Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: українська біографістика та історіографія кінця XIX – початку XX ст.